

Fengslingens konsekvenser i lys av organisasjonsforhold, tapserfaringer og identitet som problem

av Ragnar Kristoffersen

Forfatteren er opptatt av at fengslingens konsekvenser må forstås gjennom et helhetssyn på sammenhengen mellom organisasjon, virksomhet og opplevelse. Perspektivet får også betydning for en alternativ forståelse av stoffmisbruk som problem i fengsler. Artikkelen er basert på et feltarbeid ved Oslo fengsel i begynnelsen av åttiårene. Den er tidligere publisert i Tidsskrift for kriminalomsorg nr. 1/91.

Innledning

Skal man si noe generelt om fengsel som samfunn; hva det *gjør* med innsatte, er det viktig å forsøke å gripe fengslingens konsekvenser som en opplevelsesmessig helhet. I den forbindelse vil jeg blant annet fokusere en del på identitet som problem. Mitt grunnsyn bygger på en oppfatning om at atferd i vesentlig grad springer ut av organisasjonsforhold, og i mindre grad ut fra personlige egenskaper. Jeg presiserer det innledningsvis fordi det motsatte synet er nokså vanlig i fengsler. Både ansatte og innsatte har lett for å individualisere problemer.

Et begrep trenger en kort forklaring, nemlig deprivasjoner, eller "tapserfaringer", som jeg vil kalle det. Flere av disse er det som i strafferettspleien heter "fengslingens utilsiktede virkninger". Denne frasen støter man på i offentlige dokumenter om fengselsvesenet, men den er sjelden forklart. Det er i hvert fall åpent erkjent at fengsel har en del negative følger som man må forsøke å bekjempe.

Hvordan er et spørsmål om ressurser og praktiske og organisatoriske løsninger. Etter min mening snakker man altfor mye om det første, og altfor lite om det siste. Jeg tror det er mye

å hente gjennom organisatoriske løsninger, selv om det antakelig ikke er mulig å fjerne alle negative følger av frihetsberøvelse.

Det siste er forøvrig et offentlig prinsipp: Fengsel *skal* ikke medføre andre konsekvenser enn de som er strengt nødvendige for å gjennomføre frihetsberøvelsen. Dette er et viktig, men dessverre nokså innholdsløst prinsipp så lenge man ikke kan være enige om hva som er nødvendig for å gjennomføre frihetsberøvelsen. Uheldige, utilsiktede konsekvenser kan dermed alltid unnskyldes med at de er beklagelige følger av frihetsberøvelsen.

Fengslingens konsekvenser

For å begynne med det opplagte, så medfører fengsel tap av sosialitet, både kvantitativt, i den forstand at du får mindre av det, og kvalitativt, i den forstand at det du får oppleves som dårligere, i hvert fall for mange.

Jeg minner om at i lukkede fengsler vil selv innsatte med maksimal adgang til fellesskap likevel tilbringe rundt halvparten av døgnets timer på en celle. Det er også isolasjon, selv om fengselsansatte gjerne forbinder det ordet med eneromsrefselse eller forbudsisolering.

Dessuten: *Adgang* til fellesskap i et fengsel betyr ikke nødvendigvis at man *har* fellesskap. Forskjellige grader av frivillig isolering i fellesskapet er svært vanlig, av flere grunner.

De fleste tenker nok mest på sosial berøvelse som manglende mulighet til å pleie et forhold til livet utenfor fengselet. Det er jo dette som skal være den *egentlige* straffen også.

Både det som skjer, eller ikke skjer, inne i fengslet er antakelig viktigere.

Helt generelt vil jeg våge følgende påstand:

Hvis vi ser helhetlig på virksomheten, særlig i større, lukkede fengsler, virker det sosiale livet i fengslet oppstykket og uten en

indre sammenheng. Interaksjonsnivået er ofte lavt. Samhandlingen som foregår er ofte tilbakeholden, og den blir ofte avbrutt.

Noen aktiviteter er mer meningsfulle enn andre, men aktivitetene savner en dypereliggende og *samlende* virksomhetsidé som gjør at aktiviteter og enkelterfaringer støtter opp om hverandre og oppleves som noe som inngår i en meningsfull sammenheng.

Det som foregår i fengselsavdelingene er en helt annen arena enn det som foregår i skolestua eller i arbeidsdriften. Spillereglene er forskjellige, og mens den innsatte blir ekspert på spillereglene i de ulike arenaene, vet de ansatte i de ulike virksomhetene ofte lite om hverandres arenaer.

Dette har sine historiske årsaker:

Fengsel er et konstruert sosialt system med etter hvert en blanding av tradisjonelle og importerte tjenester uten noen egentlig indre sammenheng hvis vi ser på fengselet som ett samfunn. Dette har vært importmodellens bakside. Fordi de importerte tjenestene i utgangspunktet ikke har noen naturlig tilknytning til fengselet som *organisasjon*, har man ikke klart nok sett behovet for en slik integrering. Det at positive tjenester tilsynelatende ikke trenger noen begrunnelse utover seg selv, har nok også vært en medvirkende årsak. Mange har hatt en overdreven tro på de importerte tjenestene, at disse ville endre fengselsvesenet på en grunnleggende måte. Det som i hvert fall er sikkert, er at fengselsorganisasjonen har blitt større og mer uoversiktlig. Her ligger også hovedutfordringen for de ansatte.

Selvfølgelig finnes det meningsfylt samvær i fengsler, også innenfor det formålsløse samværet, men *summen* av aktivitetene og erfaringene er ikke spesielt meningsfylt for den som befinner seg i sentrum. Over tid er dette en ganske ødeleggende erfaring for mange innsatte.

Det er også en form for sosial berøvelse å ikke kunne velge hvem du vil være sammen med i et fengsel, og at vilkårene for

samværet heller ikke kan defineres særlig fritt. Ikke bare fordi det finnes regler for fellesskapet som må følges. Fengsler må selvfølgelig ha regler.

Det som er etter min mening er viktig, er følgende:

De sosiale identiteter en innsatt måtte ha med seg *inn* i fengslet kan altfor sjelden gjøres relevante i daglig samhandling. Hvem du er som person, er stort sett uinteressant, både for ansatte og andre innsatte.

Ansatte og innsatte i fengsler har i hvert fall en ting felles: Det er fengslets rutiner som er viktig, ikke personen.

Totalt sett får innsatte liten anledning til å presentere og vedlikeholde sosial identitet *inne* i fengselet. Når sosial identitet ikke kan gjøres relevant i daglig samhandling, mister man suksessivt kontakten med det vi oppfatter som vår personlige identitet.

Et menneske kan ikke være noe mer enn det får mulighet til å være.

En annen vesentlig tapserfaring er innskrenkningene i handlefriheten i forhold til en rekke hverdagslige beslutninger som betyr mye for folks opplevelse av selvstendighet og egenverd.

Kroppsvistasjoner og cellevisitasjoner innimellom daglige gjøremål oppleves selvsagt krenkende, det skjønner de fleste, men å måtte spørre om å få gå på do, eller be om et såpestykke for å vaske seg, har også en snikende effekt på folks selvfølelse på sikt. Fengslenes ofte unødvendige bagatellregulering av hverdagen springer ut av en tvilsom blanding av praktiske hensyn, sikkerhetstenkning, skepsis og av og til velmenende forsøk på å skape en slags pedagogiske rutiner som innsatte kanskje kan lære noe av. Min erfaring er at innsatte ofte opplever dette som krenkende inngrep. Noen vil tilmed tro at ansatte holder fast på slike reguleringer nettopp derfor. Plutselige og uforholdsmessig sterke reaksjoner på slike reguleringer er derfor heller ikke uvanlig.

En tredje tapserfaring som alle opplever mer eller mindre, er tapet av en del materielle goder vi ellers tar for gitt. Ingen lider nød i norske fengsler, materielt sett, men du kan ikke spise det du vil, og det er begrenset det du får lov til å ta med deg inn i fengslet. Det som er viktig her, er ikke de materielle tingene i seg selv, men den symbolske betydningen materielle ting og eiendeler har for å oppleve egenkontroll og egenverd. Relativt sett, sammenlignet med utesituasjonen, er den innsatte uansett fattig. Å nekte ham personlige eiendeler på cella, gjør han enda fattigere, men på en annen måte.

Sterkt reduserte muligheter til å kunne være heteroseksuelt aktiv, er også et problem som må nevnes. Ikke bare på grunn av seksualdriften, men fordi et aktivt seksualliv er en vesentlig del av det som bekrefter vår identitet som henholdsvis mann eller kvinne.

Jeg vil også nevne tapet av sensoriske opplevelsesverdier. For de som bare har en times lufting, kan en dose sol eller friskluft være en nokså sterk, eller tilmed forvirrende opplevelse. Det er kanskje derfor mange isolerte etter hvert tilmed slutter å benytte seg av sin tilmålte time i friluft, til mange ansattes forundring. Å tilbringe en time i en luftestråle, for de som må det, gir dessuten signaler om et menneskeverd på linje med burhøns.

Manglende estetiske opplevelser er også en form for meningstap, selv om man sjelden hører mannsfanger klage over dette, kanskje fordi de er redd for å bli oppfattet som feminine.

Fengselsmiljøene er ofte ensformige og uskjønne. Verre blir det hvis det slurves med renholdet, som gjerne innsatte tar seg av. Mange av dem har aldri vridd en vaskefille i sitt liv.

Generelt mener jeg det er riktig å snakke om både kreative og kognitive deprivasjoner. Disse henger sammen: Når virketrang og utfoldelse innskrenkes, svekkes etter hvert evnen til å være skapende i alle ordets betydninger. Når man samtidig mister muligheten til vedlikeholde sosial identitet, mister man perspektivet på seg selv og omgivelsene, og oppmerksomheten

retter seg mer og mer mot trivielle, gjerne konkrete ting i fengselshverdagen. Dette er kanskje den viktigste årsaken til at de aller fleste konflikter i fengsler som oftest dreier seg om tilsynelatende bagateller.

Det er vel dette man kort og godt forbinder med uheldig "institusjonalisering". Fengslet erstatter på en måte verden utenfor som referanseramme. Det ser man tydeligere jo mer fengsels erfaring de har.

Hvis man ser disse erfaringene i sammenheng, blir det ganske tydelig for meg, at det er ikke de enkelte erfaringene i seg selv som nødvendigvis er så uheldige, det er *summen* av dem. Sammen utgjør de et ganske alvorlig angrep på muligheten til å forvalte, vedlikeholde og videreutvikle personlig identitet. Fengselshverdagen blir dermed ironisk nok viktig fordi bare fengslet kan kompensere for disse tapene på en eller annen måte. Jeg tror ikke at man kan forstå alt som skjer i et fengsel på denne måten, men etter mitt syn kommer man lengst i forståelsen av i hvert fall uønsket atferd hvis man forsøker å se denne som ulike strategier for å bygge opp et slags identitetsforsvar mot disse truslene.

Stoffmisbruk som identitet

Hvordan kan man forstå det å være stoffmisbruker i fengsel ut fra det jeg nå har sagt?

Det første som slår meg er at det å være narkoman betyr faktisk at man *er* noe i et fengsel, det er en relevant identitet som anerkjennes på godt og vondt og som kan brukes i ulike forhandlingssituasjoner med ansatte. Dette skyldes selvfølgelig den uforholdsmessige oppmerksomheten som stoffproblemet har fått i fengselsvesenet.

Stoffmisbrukeridentiteten er en av få identiteter som tas på alvor i fengsel. Det er et tankekor at ansattes måter å forholde seg til stoffproblemet på antakelig også bidrar til å bekrefte den

innsattes stoffmisbrukeridentitet på en måte som tross alt gjør det viktig for ham å være stoffmisbruker.

For det første vil selv negativ oppmerksomhet også være en form for oppmerksomhet.

Innsatte vet ellers sannsynligvis godt når det "lønner seg" å være narkoman, og når det ikke lønner seg. I en situasjon kan han kanskje spille taktisk på myten om det viljeløse offer for stoffslaveriet for å slippe å ta ansvar eller få ekstra medisiner, i en annen fremstår han kanskje som en stoff-fri og angrende sjel, som på den måten oppnår soningsfordeler han ellers ikke ville fått. Et lignende eksempel er innsatte som bruker påstander om stoffpress for å oppnå en fordelaktig forflytning til en annen avdeling.

Hvis det er riktig at selve fengslet, uten å ville det og uten å være klar over det, indirekte bidrar til å vedlikeholde stoffmisbrukeridentitet, så er det et mye alvorligere problem enn om det fins mye eller lite stoff i et fengsel. Antakelig er dette forholdet tilmed viktigere enn såkalt "stoffpress" og uheldig påvirkning fra andre stoffmisbrukere.

Forskningsresultater, bl.a. av Kåre Bødal, underbygger jo også dette synet ved å vise til at det faktisk er få som debuterer med stoff i fengsel (Bødal, 1988).

Stoffmisbruker eller ikke; soningsfordeler og andre rettigheter, enten disse er små eller store eller formelle eller uformelle, er det viktigste råmaterialet en innsatt har når han realiserer sitt forsvar mot fengslingen. Innsatte blir derfor lett oppfattet som kverulanter eller privilegiejegere.

Det er viktig å være oppmerksom på at fordeler ikke bare er fordeler i snever forstand. Fordeler gir også verdighet, prestisje og innflytelse.

Mens ansatte gjerne oppfatter soningsfordelene som en del av belønningssystemet, tror jeg at innsatte ofte oppfatter disse mer som et middel enn et mål. Fordelene blir en del av et spill han motiveres til som en ubevisst respons på krenkelser han ofte har vanskelig for å identifisere, men som han like fullt må forsvare

seg mot. Dette svekker helt klart det pedagogiske budskapet som måtte ligge bak fordelingen av ulike fordeler.

Ansatte vil jo gjerne tro at en innsatt ønsker kontraktsoning fordi han ønsker å slutte med stoffmisbruket...

Det kan godt være tilfelle, men det er lett å få et unyansert bilde av motiver hvis man ikke er oppmerksom på hvilke drivkrefter som ligger bak de sosiale prosessene i et fengsel.

Fangekulturen, en subkultur?

Det siste spørsmålet jeg skal si noe om, nemlig hvilken betydning fangerelasjonene har i denne beskrivelsen, svarer vel nesten seg selv på bakgrunn av det jeg nå har sagt.

Selvfølgelig foregår det ting i fengsler som ansatte aldri får vite, men det finnes ingen permanent og sterk fangekultur eller subkulturer i fengsler i den forstand at de representerer et lukket og utilgjengelig univers for ansatte. Medfanger har rett og slett lite å tilby når det gjelder løsningen på de problemene jeg har nevnt. Det finnes ingen almen, positiv fangeidentitet som gir grunnlag for kollektiv identifisering. Fanger flest er ensomme blant flere, med unntak av noen mindre varige kameratgrupper som under tvil kanskje fortjener betegnelsen vennskap. Med unntak av landsfengslene, er dessuten gjennomtrekket i belegget for stort til å kunne sikre rimelig varige relasjoner.

Innsatte vil ofte også konkurrere om privilegier, kanskje spesielt når det gjelder de uformelle rettighetene som innsatte kan tillate seg i fangefellesskapet. Disse mindre uformelle rettighetene er viktige fordi de gir verdighet og forutsigbarhet i hverdagen. Det foregår mange små, men viktige grensesettingskonflikter innsatte imellom i det ukontrollerte fellesskapet.

Av og til eskalerer konfliktene og kan tilmed ende opp som et såkalt "fangeopprør". Hvis jeg ikke husker feil, startet et fangeopprør i sin tid på Ila med en konflikt om hvem som var den rettmessige eier av en karamellpudding.

Det er m.a.o. gode grunner for ikke å stole på andre innsatte. Det foregår f.eks. også en del småtyverier som for det meste aldri blir rapportert.

Begreper som subkulturer er derfor litt uheldig hvis man ønsker å forstå hva som foregår i et fengsel. Selv om man finner mange situasjonsavhengige regler for atferd i ulike situasjoner, betyr ikke det at disse eksisterer i et vakuum, og at den eneste måten man kan forstå dem på er ved å kjenne den interne koden. Hvis man stiller spørsmålet på den måten, oppfatter man ikke hvilke formidlingsprosesser som foregår ofte mellom helt ulike aktiviteter i en organisasjon.

Fangekulturen, hvis man ønsker å snakke om den, er hovedsaklig et produkt av disse formidlingsprosessene, og ikke en uavhengig faktor i forhold til resten av det som skjer i et fengsel. På samme måte går det heller ikke an å snakke om en egen tjenestemannskultur uavhengig av organisasjonsforholdene.

Litteratur:

- Kåre Bødal: Det store dilemma.
Stoffmisbruk blant innsatte.
Kontrollproblemene.
Delrapport II,
Justisdepartementet, mars 1988.
- Ragnar Kristoffersen: Bagatellenes Tyranni.
Samhandlingsstrukturen i
et norsk fengsel.
Institutt for sosialantropologi;
Universitetet i Oslo, 1986
- "Sic creatur homo querens".
Fangeopposisjon og betjentmotstand.
To kritiske faktorer i utviklingen av
fengselsvesenet. Nordisk Tidsskrift for
Kriminalvidenskab nr. 4/89

